

<https://doi.org/10.62837/2024.11.203>

HƏMDƏM HÜSEYİN Lİ TƏHSİN

Bakı Avrasiya Universiteti

huseyinlihemdem@gmail.com

ORCID:0009-0009-8270-8590

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN
LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİNİN İNKİŞAFI
XÜLASƏ**

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər sistemli şəkildə təşkil olunmuşdur və bunun əsas səbəbi təfəkkürün ətraf aləmi sistemləşdirməyə meyilli olması ilə bağlıdır. Sözlər, istər leksik, istərsə də qrammatik mənalarına görə bir-biri ilə əlaqələnərək vahid bir sistem yaradır. Bununla belə, dilin lüğət tərkibi sabit deyil və daim dəyişir. Bu dəyişikliklər, əsasən, yeni sözlərin yaranması və köhnəlmiş sözlərin istifadədən çıxması ilə müşahidə olunur. Xüsusilə müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində baş verən dəyişikliklər bu sistemin dinamik inkişafını nümayiş etdirir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ictimai, siyasi və mədəni təsirlərlə əhəmiyyətli dərəcədə yenilənmişdir. Bu dövrdə dilə yeni sözlər daxil olmuş, bəzi alınma terminlər lüğət tərkibində yer almış, köhnəlmiş sözlər isə təbii şəkildə istifadədən çıxmışdır. Bu proses, həm dilin təbii inkişafının bir hissəsi, həm də tarixi şəraitin nəticəsidir. Yeni sözlərin yaranması, semantik zənginləşmə və termin yaradıcılığı müstəqillik illərində dilin inkişafının əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir. Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin inkişafı, yeni sözlərin yaranma mexanizmləri, alınma sözlərin təsiri və dilin zənginləşməsində qloballaşmanın rolu təhlil olunur. Araşdırmalar göstərir ki, bu proseslər milli kimlik və qlobal təsirlərlə sıx bağlıdır. Nəticədə, Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi həm daxili, həm də xarici amillərin təsiri altında dinamik şəkildə zənginləşmiş və inkişaf etmişdir.

Açar sözlər: Müstəqillik dövrü, Azərbaycan dilinin leksik inkişafı, termin yaradıcılığı, semantik kalka, dövlət dil siyasəti, qloballaşma və dil.

**ХАМДАМ ХУСЕЙНУЛИ ТАХСИН
РАЗВИТИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ
РЕЗЮМЕ**

Лексический состав языка организован систематически, что связано с тенденцией человеческого мышления к систематизации окружающего мира. Слова взаимосвязаны в единой системе на основе их лексических и грамматических значений. Однако лексический состав языка не является статичным, а постоянно изменяется. Эти изменения в основном проявляются в появлении новых слов и исчезновении устаревших. В частности, в годы

независимости значительные изменения в лексико-семантической системе азербайджанского языка демонстрируют её динамическое развитие. В период независимости лексический состав азербайджанского языка значительно обновился под влиянием социальных, политических и культурных факторов. В этот период в язык были введены новые слова, заимствованные термины интегрированы в лексику, а устаревшие слова естественным образом вышли из употребления. Этот процесс является как естественной частью языковой эволюции, так и результатом исторических обстоятельств. Создание новых слов, семантическое обогащение и терминологическое творчество стали основными направлениями языкового прогресса в годы независимости. В статье рассматриваются развитие лексико-семантической системы азербайджанского языка в годы независимости, механизмы создания новых слов, влияние заимствованных слов и роль глобализации в обогащении языка. Исследования показывают, что эти процессы тесно связаны с национальной идентичностью и глобальными влияниями. В результате лексико-семантическая система азербайджанского языка динамично развивалась и обогащалась под воздействием как внутренних, так и внешних факторов.

Ключевые слова: период независимости, лексическое развитие азербайджанского языка, создание терминов, семантический калькирование, государственная языковая политика, глобализация и язык.

HAMDAM HUSEYINLI TAHSIN
THE DEVELOPMENT OF THE LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM OF
THE AZERBAIJANI LANGUAGE DURING THE YEARS OF INDEPEN-
DENCE
SUMMARY

The lexical composition of a language is systematically organized, which is closely related to the human mind's inclination to systematize the surrounding world. Words are interconnected within a unified system based on their lexical and grammatical meanings. However, the lexical composition of a language is not static but constantly evolving. These changes are primarily observed in the emergence of new words and the obsolescence of outdated ones. Particularly during the years of independence, significant transformations in the lexical-semantic system of the Azerbaijani language reflect its dynamic development. During the independence era, the vocabulary of the Azerbaijani language underwent substantial renewal under the influence of social, political, and cultural factors. New words were introduced into the language, some borrowed terms were integrated into the lexicon, and outdated words naturally fell out of use. This process is both a natural part of linguistic evolution and a result of historical circumstances. The creation of new words, semantic enrichment, and terminology development have been the main directions of linguistic progress

during the independence period. This article examines the development of the lexical-semantic system of the Azerbaijani language during the years of independence, the mechanisms of new word formation, the impact of borrowed words, and the role of globalization in enriching the language. Research indicates that these processes are closely linked to national identity and global influences. As a result, the lexical-semantic system of the Azerbaijani language has dynamically evolved and enriched under the influence of both internal and external factors.

Key words: Independence era, lexical development of the Azerbaijani language, terminology creation, semantic calque, state language policy, globalization and language.

Dilin leksik-semantik sisteminin vahidləri müxtəlif mənə münasibətlərinə girir. Leksik-semantik sistem üçün eyni sözün müxtəlif leksik-semantik qruplara daxil olması səciyyəvi hal hesab olunur. Bunun əsas səbəbi isə dilin tarixi proseslərdən təsirlənməsidir. A. Qurbanov bu barədə yazır: *“Dildəki sözlərin tarixi göstərir ki, dilin leksik vahidi olan söz qeyri-sabit xüsusiyyətə malikdir; onların həm formalaşmasında, həm də mənasında dəyişiklik ola bilər”* [3, s.321]. Müstəqil dövlətin hərtərəfli inkişafı təkmənalı sözlərin yeni mənalar kəsb etməsinə və çoxmənalılığa, omonimliyə meyil etməsinə səbəb olurdu. Müstəqillik illərində söz yaradıcılığı prosesi də leksik-semantik sistemin inkişafında əsas rol sahibdir. Yeni söz və ifadələr, anlaşıqlar dilin zənginləşməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, şairlər, yazıçılar və digər yaradıcı insanlar öz ifadə üslubları ilə dilin leksik-semantik sistemini zənginləşdirir. Bu prosesdə KİV-in də böyük önəmi var: *“Mətbuat yaranan dəyişmələrə çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyilişində özünü göstərir. Bu gün müstəqillik dövründə XXI əsrin əvvəllərində-siyasi-iqtisadi, hərbi, mədəni sosial və başqa sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyətdə də konkret olaraq dildə qəbul olunan yeniliklər göz qabağındadır. Qəzetlər müxtəlif ictimai biliklərə mənsub olduğu və fərqli, müxtəlif əqidə, məslək və səviyyəli insanların tribunası olduğu üçün ayrı-ayrı mövqe və maraqları əks etdirir.”* [7]. Söz yaradıcılığı dilin dinamik inkişafda olan bir bölməsi kimi leksik-semantik sistemin daim inkişafını təmin edir. Müstəqillik illərində sosial-siyasi və iqtisadi inkişaf nəticəsində dilimizə terminlər daxil olmuşdur. Semantik üsul terminoloji leksikanın zənginləşməsində əsas vasitədir. Yeni elmi anlayışları ifadə etmək üçün mövcud sözlərə yeni mənalar yükləmək, terminyaratma prosesini sürətli və effektiv hala gətirmək imkanı verir. Bu üsul elmi və texniki sahələrdə fərqli konseptlərin daha dəqiq ifadə edilməsinə kömək edir. İ. Məmmədov bu barədə demişdir: *“Söz o zaman yeni semantik vahidə çevrilir ki, öz paradigması üçün normal olmayan, qeyri-adi sintaqmatik mühitdə işlənir və bu vəziyyətdə söz fərqli fonetik qabığına dəyişmədən motivləşmiş sözə çevrilir, nitqdə üzə çıxan yeni mənə qazanır”* [4, s.307]. *“Müstəqillik illərində elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində baş verən yeniləşmələrin dildə əksi prosesi ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı pro-*

sesi, istiqamətləri, terminlərin zənginləşmə mənbələri, yaranma üsulları, alınma terminlərin mənimsənilməsi dövrün zəngin dil faktları ilə araşdırılmışdır” [6, s.200]. Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, müstəqillik illərində leksik-semantik sistemi zənginləşdirən terminlər dilimizə, əsasən, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik kalka üsulu ilə tərcümə edilmişdir. Bu üsullardan daha çox leksik və semantik kalkalardan geniş istifadə edilmişdir. “*Leksik kalka sözün hərfi tərcümə yolu ilə yaradılmasıdır, sintaktik kalka ana dilində başqa bir dilin təsiri altında yeni sintaktik modelin meydana gəlməsidir*” [2, s.131] Semantik kalka digər üsullardan əsaslı şəkildə fərqlənir, belə ki, semantik kalka üsulunda milli dilimiz mənbə rolunu oynayır. Müstəqillik illərində Azərbaycan dövlətinin dünyanın müxtəlif dövlətləri ilə beynəlxalq əlaqələri genişlənir və bu da dilin lüğət tərkibinə təsirsiz ötürşür. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin əlaqələri genişlənir və bu da dilin lüğət tərkibinə təsirsiz ötürşür. “*Məlum olur ki, müasir dövrümüzdə dilin leksik-semantik sisteminə də analitizm qüvvələnmişdir. Vaxtilə pul vahidlərinin adı (abbası, şahı) əvəzinə müasir dövrdə perifrastik yolla iyirmiçapiklik, beşqəpiklik ifadələri işlənməkdədir*” [1, s.184]. Bu cür siyasi və iqtisadi inkişafın arxasında müstəqilliyimizi bərpa edən Ulu Öndər Heydər Əliyev kimi dahi rəhbər durmuşdu. Heydər Əliyevin dilin inkişafına yönəldirilmiş dil haqqında verdiyi fərman və sərəncamlar, Dil Komissiyalarının yaradılması, həyata keçirilən müxtəlif layihələr Azərbaycan dilinin tədqiq və inkişafını dəstək olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixində imzaladığı “*Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında*” fərmanı dilimizin leksik-semantik sisteminin daha da zənginləşməsinə və inkişafına səbəb oldu. Heydər Əliyevin dilə və mədəniyyətə verdiyi böyük əhəmiyyəti və Azərbaycan dilinin saflığının və zənginliyinin qorunmasının vacibliyini vurğulaması, milli və mədəni mənsubiyyətin qorunması üçün strateji bir yanaşmanın təzahürüdür. O, Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrdə inkişafına kömək etmiş və bu dilin müasir dünyanın tələblərinə cavab verən, çevik və səliqəli bir dil olmasına çalışmışdır. O dilimizin inkişafı üçün tədqiqatçılara dəstək olmuş və onların əməyini dəyərləndirmişdir. Ümumillider Heydər Əliyevin özünün də qeyd etdiyi kimi: “*Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur*” [5, s.41].

Heydər Əliyev dilin leksik-semantik sisteminin təkmilləşdirilməsi və saflaşdırılması prosesində şair və yazıçılarında müstəsna rol oynadığını anlayırdı və elə bu işdə onların məsuliyyətlərini çıxışlarında xüsusi vurğulayırdı: “*...Biz tam inamla deyə bilərik ki, çoxəsrlik tariximizdə Azərbaycan dili heç vaxt belə zəngin, nüfuzlu və hörmətli olmamışdır. Lakin mədəniyyət və elmin səviyyəsi yüksəldikcə, həyatın axarı sürətləndikcə dilin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə və zənginləşməsinə, onun söz ehtiyatının genişlənməsinə daha çox qayğı göstərmək lazımdır. Bu da respublikanın bütün ədəbiyyatçılarının, Yazıçılar İttifaqının ən mühüm vəzifələrindən biridir. Azər-*

baycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir. Yazıçı dilin, nitq mədəniyyətinin ədəbi normasının qanunvericisi olmalıdır. Təəssüf, elə yazıçılar var ki, bu tələblər səviyyəsində dura bilmirlər. Üstəlik ayrı-ayrı yazıçılar təkcə danışdıqlarında yox, həm də əsərlərində dil xətalalarına yol verirlər. Bununla əlaqədar olaraq mətbuat, radio, televiziya, teatr, kino işçilərinə, mühazirəçilərə və müəllimlərə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmaq lazımdır. Mən ümid edirəm ki, bu problemlər sizin yaradıcılıq fəaliyyətinizdə özünün praktik həllini tapacaqdır” [5, s.19]. Ulu Öndərin layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin dövlət başçısı kimi dilin leksik-semantik sisteminin inkişafında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. O, dilin inkişafını təmin etmək və zənginləşdirmək məqsədilə müxtəlif sahələrdə bir çox tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun 1 noyabr 2018-ci il tarixində imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanını ümummilli lider Heydər Əliyevin dilimizin leksik-semantik sisteminin saflaşdırılması və təkmilləşdirilməsi məqsədlərini daşıyan dil siyasətinin uğurlu davamı hesab etmək olar. İlham Əliyev Azərbaycan dilinin sürətli inkişafını təmin etmək və bu dilin daha geniş auditoriyada təbliğ olunmasına nail olmaq üçün strateji addımlar atmışdır. Dövlət başçısı dilimizin saflığını, zənginliyini, axıcılığını, səlisliyini çıxışlarında da vurğulamışdır. “Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik” [8]. Beləliklə, ictimai-siyasi həyatın, iqtisadi və beynəlxalq əlaqələrin inkişafı dilin leksik sistemindən də yan keçmir. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə dil də, öz növbəsində, canlı bir varlıq olaraq zənginləşir və təkmilləşir.

Ədəbiyyat siyahısı

- Adilov M, Verdiyeva Z., Ağayeva F., Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 2019, – 304 s.
1. Həsənli-Qəribova Ş., Oğuz Qrupu türk dillərində isimlərdə söz yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2017, 189 səh.
 2. Qurbanov A., Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 464 səh.
 3. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, 2006. 372 s.
 4. Sadıqlı A.Ə. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: “Mütərcim” nəşriyyatı, 2011.-180 s.
 6. S. Sadıqova. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, Elm, 2010, 244 səh.
 7. https://www.researchgate.net/publication/369763881_MUSTQILLIK_ILLRIND_AZRBAYCAN_DILININ_LESIK_SISTEMIND_BAS_VERN_DYISIKLIKLR
 8. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=25316>

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Zəminə Rüstəmbəyli